

HALINA GAJEWSKA

ZABYTKI PALEOCHRZEŚCIJAŃSKIE Z OBSZARU RZYMSKIEJ DACJI III–V w. n.e.

Badania nad zabytkami paleochrześcijańskimi w Rumunii prowadzone były od ponad dwudziestu lat głównie przez jedną tylko osobę¹, której zasług dla tego zagadnienia nie sposób jest przecenić. W latach osiemdziesiątych włączyło się w te badania jeszcze kilku badaczy, w tym przedstawiciele Kościoła prawosławnego. Rozwój zainteresowań problematyką paleochrześcijańską pojawił się w związku z badaniami prowadzonymi w innych krajach, także ościennych². Kolejno zaczęły się ukazywać publikacje zabytków chrześcijańskich w formie artykułów w czasopismach prowincjonalnych, a nawet w wydawnictwach Rumuńskiej Akademii Nauk.

Jedyną pracą o charakterze monograficznym nadal jednakże pozostaje książka I. Barnea, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*³, zaś prawdziwy napływ publikacji zabytków paleochrześcijańskich zaczął się w rumuńskiej literaturze naukowej dopiero w latach osiemdziesiątych.

Taki stan badań był nie tylko odbiciem założeń politycznych z programowym unikaniem spraw związanych z religią w ogóle, a chrześcijańską w szczególności, ale i niezwykle skąpego zasobu źródeł pisanych. Wśród autorów antycznych można wymienić na pierwszym miejscu Euzebiusza z Cezarei, Orygenesisa i Tertuliana, przy czym wiadomości zawarte w ich dziełach dotyczą w głównej mierze Dobrudży, a tylko przy pomocy komentarzy odnoszone są także do obszarów na lewym brzegu Dunaju.

Brak jest także dla terenu Dacji wzmianek o męczennikach, którzy ginąc za wiarę dawali równocześnie miejscem swego pochówku początek budowli sakralnej, bądź też ośrodkowi kultowemu. Dla obszaru położonego na zachód i północ od Dunaju, który jednakże nigdy nie wchodził w obręb prowincji rzymskiej Dacji, mamy wiadomości o tzw. „Męczennikach gockich” w okresie prześladowań i walk w czasach Atanaryka (372 r. n.e.)⁴.

¹ I. Barnea, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Roma 1977; tenże, *Christian Art in Romania*. t. I, Bucharest 1979 (tam pełna bibliografia).

² W dniach 12–17 VII 1983 r. w Sofii odbyło się posiedzenie Komisji Historycznej Bułgarsko-Rumuńskiej poświęcone tym badaniom. Referaty opublikowano w „Études Balcaniques”, 1984.

³ Por. przyp. 1.

⁴ I. Barnea, *Arte Creștina in Romania*, t. I, București 1979, s. 5–6 oraz 9–10.

I. Barnea zestawił zabytki paleochrześcijańskie z obszaru Dacji stwierdzając, iż z czasów przed Konstantynem Wielkim przedmioty kultu chrześcijańskiego odkryto w sześciu miejscowościach: Barboși nad Seretem, Romula, Dierna, Apulum i Porolissum. Obiekty pochodzące z IV–V w. zlokalizowano w siedemnastu miejscowościach: Slăveni, Sucidava, Porolissum, Viertan, Ulpia, Traiana, Dej, Apulum, Cluj-Napoca, Ampelum, Cristești, Micia, Tibiscum, Jabar, Bologa, Potaissa, Cireșanu; do tego dochodzi jeszcze jeden zabytek bez bliższej lokalizacji. Znaleziska chrześcijańskie datowane na V–VI w. zarejestrowano w trzydziestu trzech miejscowościach: Sucidava, Drobeta, Orlea, Dierna, Luciu, Olteni, București–Straulești–Lunca, Botoșana, Izviru-Ducle, Sîmniclaus, Traian, Davideni, Sigișoara, Palatca, Porolissum, Apulum, Pecica, Noșlac, Danești, Tîrgu Secuiesc, Poian, Brașov, Ploiești, Budureasca, Mizil, Tîrgșorul Vechi, Dulceana, Horga-Epurenii, Băcau, Davidei, Suceava, Șipoi, Braței⁵.

Jako odrębną, a charakterystyczną grupę zabytków paleochrześcijańskich z obszaru Dacji, należy potraktować gemmy gnostyczne, których znaleziska pochodzą, jak się wydaje, z terenu dawnych miast rzymskich. Jedną z ważniejszych w tej grupie jest gemma z onyksu odkryta w połowie XIX w. w Potaissa-Turda (niestety zaginiona, znana jedynie z dokumentacji rysunkowej). Niezwykle bogata w symbolikę tematyka obejmuje inskrypcję IXOY i przedstawienie Dobrego Pasterza jako symbol Chrystusa, Jonasza jako symbol zmartwychwstania i drzewo ewangeliczne z siedzącym na nim gołębkiem symbolizujące królestwo niebieskie⁶. W Muzeum w Budapeszcie znajduje się gemma, również z przedstawieniem Dobrego Pasterza, znaleziona w bliżej nieokreślonym miejscu w Siedmiogrodzie⁷. Dwie gemmy gnostyczne szlifowane, z przedstawieniem fantastycznego stworu o głowie koguta, tułowiu ludzkim i nogach w postaci dwóch węży odkryto w Porolissum. Pierwsza z nich miała na odwrocie inskrypcję [N]EICA⁸. W Apulum wydobyto gemmę z koralu z przedstawieniem bogini Izydy, z napisem na otoku „NEICA XEA”. Wykonany w czasach późniejszych, na rewersie jest napis „XUS ATTI”⁹. Serię gemm o symbolice wczesnochrześcijańskiej odkryto także w Romula. Pierwsza z nich, o średnicy 9 mm, wykonana z karneolu brązowo-różowego, ozdobiona jest przedstawieniem dwóch ryb, z głowami ku górze, zwieszających się z dwóch ramion krzyża¹⁰. Druga gemma, o wymia-

⁵ I. Barnea, *Le christianisme sur le territoire de la République Socialiste de Roumanie aux III–XI siècles*, „Études Balcaniques”, 1985, s. 100–101.

⁶ Em. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România*, București 1976, nr 435; I. Barnea, *Acte Creștine...*, t. I, tabl. 6:2.

⁷ I. I. Russu, *Materiale arheologice paleocreștine din Transilvania*, „Studii Teologice”, t. 10, nr 5–6, 1958, s. 325–326; I. Barnea, *Acte Creștine...*, t. I, tabl. 7:1.

⁸ K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgen*, Bukarest 1958, s. 33 oraz 218.

⁹ N. Vlăsa, *Piese paleocreștine din Dacia*, „Acta Musei Napocensis”, t. 13:1976, s. 218 nn. oraz ryc. 2.

¹⁰ I. Barnea, *Acte Creștine...*, t. I, s. 50 oraz s. 51 tabl. 7:2.

rach (2,5 × 1,4 × 0,35 mm), wykonana z agatu koloru brązowego, owalna ozdobiona jest z jednej strony przedstawieniem stwora o głowie koguta, tułowiu ludzkim i nogach w postaci węży. W ręce prawej stwór ten trzyma bicz, w lewej natomiast tarczę. Na odwrocie gemmy znajduje się napis „ABRASAX” – imię założyciela sekcji gnostyków, symbolizujące również liczbę dni w roku (365)¹¹. Trzecia gemma, o wymiarach 2,5 × 2 × 0,3 mm, wykonana z jaspisu czarnego o zielonkawych refleksach i czerwonych cieniach, dekorowana jest podobnym stworem fantastycznym, wykonanym bardzo wyraźnie, ujętym na otoku napisem „ABRASAX”. Strona odwrotna pokryta jest literami, które interpretowane są przez badaczy¹² jako skrót „Pater nobis tu[es]”, na obrzeżu słowo „IAΩ” związane z imieniem Jahwe oraz imię Maria¹³. Gemma odkryta w Orlea, o wymiarach 1,4 × 1,1 × 0,2 mm, wykonana jest z ciemnozielonego jaspisu. Po jednej stronie przedstawiona jest gwiazda siedmioramienna, a po drugiej dwukrotnie napis „ABRAS[AX]”¹⁴.

Na terenie nie istniejącej już dziś zatopionej, wodami Dunaju miejscowości Dierna (Orşova), znaleziono złotą plaketkę, wchodzącą w skład inwentarza grobowego grobowca murowanego z III/IV w. Po jednej stronie plaketki znajdowała się inskrypcja w języku semickim, po drugiej zaś w języku greckim „IAO ATEONAI”¹⁵. W Barboşi, na terenie dawnego emporium greckiego i dackiego, a następnie obozu i portu rzymskiego, odkryto amforę rzymską z namalowanym farbą czerwoną monogramem Chrystusa¹⁶, zawieszkę z masy perłowej, dekorowaną krzyżem ażurowym oraz wydobyto na światło dzienne grób chrześcijański, którego inwentarz zawierał: 3 amfory, terakotową lampkę oliwną, kielich szklany, naczynko geto-dackie, złotą zapinkę z napisem „INNOCENS” oraz 3 monety Klaudiusza II Gota¹⁷.

Osobną grupę zabytków reprezentują naczynia o charakterze liturgicznym, jak misa ceramiczna z Porolissum, pokryta po stronie wewnętrznej i zewnętrznej literami i znakami, wykonanymi jeszcze przed jej wypaleniem. Od wewnątrz wyryte są litery XP (chryzma) – skrót imienia Chrystus – wpisane w koło umieszczone w trapezie; wokół znajdują się nieregularne figury geometryczne, wśród których przedstawiono schematycznie ptaka

¹¹ Tamże, s. 52; Ch. Popilian, *Colecție particulară, Reșca*. “Studii și Cercetari de Numismatica”, t. 5: 1971, s. 211 nn. oraz ryc. 1.

¹² Gr. Florescu, C. Petolescu, *Inscripțiile Daciei Romane*, t. II, București 1977, nr 661.

¹³ Tamże.

¹⁴ D. Tudor, *Șapte pietre gravate romane descoperite la Celei și Orlea*, “Studii și Cercetari de Numismatica”, R. 3: 1960, s. 371 nn.

¹⁵ I. Barnea, *Arte Creștina...*, t. I, s. 52.

¹⁶ I. Dragomir, S. Sanie, *De la Dunare la Mare*, Galați 1979, s. 120 nn., ryc. 52–53.

¹⁷ C. Petolescu, *Cronica epigrafica a României (cz. II. 1981–1982)*, “Studii și Cercetari de Istorie Veche”, R. 8: 1983, nr 4, s. 365.

(prawdopodobnie gołębia) i krzew, interpretowany jako drzewo życia. Między trapezem a jedną z linii koncentrycznych umieszczono napis w języku łacińskim: „EGO [...] VIUS VOT[um] P[osui]”. W drugim rzędzie – imię własne „ZENOVIUS”. Po stronie zewnętrznej są cztery koła koncentryczne, regularne. Między nimi przedstawiono krzyż oraz inne jeszcze znaki i litery bez stwierdzonego związku między sobą, poza napisem „V[o]tum lub [T]ITULUM. Opisane naczynie, produkcji miejscowej, uważane jest za przedmiot kultowy dowodzący istnienia chrześcijaństwa w społeczności dacko-rzymskiej po 275 r.¹⁸.

Fragmencie naczynia ceramicznego z chryzmą – podobny do wyżej omówionego, lecz mający znaki wyryte już po wypaleniu – odkryty został w 1980 r. w Sermizegetusa Ulpia Traiana¹⁹.

Godną jest też wzmianki w tym miejscu złota plakietka z Dierna (Orșova), uważana przez niektórych badaczy za zabytek chrześcijański, znaleziona w grobie Iulii Surilli, córki Aeliusa Firminusa odnoszonym do II/III w. Plakietka ta, datowana również samym krojem liter – analogicznym do pisma na tabliczkach woskowych²⁰, zawierała szereg zaklęć do Boga Najwyższego o ochronę przed demonami²¹. W ostatnim wierszu inskrypcji znajduje się napis, aby plakietkę tę umieścić koło głowy zmarłego. Jest to pierwszy przypadek, że źródło pisane w formie inskrypcji wyjaśnia wielokrotnie zaobserwowany przez archeologów w wykopaliskach fakt występowania tego rodzaju tabliczek z zaklęciami koło głowy zmarłego w trumnach lub sarkofagach na cmentarzach rzymskich w różnych prowincjach²².

Odrębnie trzeba potraktować znane tylko z literatury, zaginione dziś przedmioty, takie jak lampka brązowa w kształcie ryby znaleziona w Lipowie²³, kolczyk brązowy w kształcie krzyża z Sacoșu Turcesc²⁴, sprzączka brązowa z krzyżem i otworem do zawieszania z Szõreg²⁵, krzyżyk z metalu białego z Vrsac oraz dwa krzyżyki z Dubovac²⁶.

Opublikowane ostatnio dwie ampułki św. Menasa z kolekcji Muzeum Banatu w Timișoara, pochodzą prawdopodobnie z Dierna. Na jednym z nich przedstawiono postać ludzką w stroju wojskowym z ramionami rozkrzyżowanymi w geście błogosławieństwa, stojącą między dwoma wielbłędami. Z prawej strony głowy tej postaci umieszczono krzyż. Z ampułki drugiej

¹⁸ I. Barnea, *Continuitatea elementului daco-roman dupa parasirea Aureliana, pe baza descopeririilor paleocreștine din Transilvania in lumina ultimelor cercetari*, „Sargetia”, t. 16–17: 1982–1983, s. 261.

¹⁹ Tamże.

²⁰ L. Mărghitan, *Banatul in lumina archeologiei*, II, Timișoara 1980, s. 164.

²¹ N. Vlăsa, *Piese paleocreștine din Dacia*, „Acta Musei Napocensis”, t. 14: 1978, s. 209 nn.

²² L. Mărghitan, *Banatul...*, s. 165.

²³ Tamże, s. 166.

²⁴ Tamże.

²⁵ Tamże.

²⁶ Tamże.

zachował się tylko zbiornik na oliwę z podobnym przedstawieniem jak opisane powyżej²⁷. Pojawienie się ampułek św. Menasa zarówno w Diernie, jak i w Tomis²⁸ wiąże N. Vlassa z przemarszem Wandalów z Genserykiem przez Afrykę Północną i wędrówkami kupców z prowincji południowych na terytorium byłej prowincji Dacji.

Intensyfikacja badań archeologicznych w Rumunii w ciągu ostatnich dwudziestu lat przyniosła wiele materiałów związanych z dziejami chrześcijaństwa na tym terytorium, zwłaszcza w IV–V w. Większość z nich znaleziono w miejscach, gdzie były dawne obozy wojskowe i miasta rzymskie. Pewną ilość odkryto również w miejscach, gdzie były dawne rzymskie osiedla wiejskie oraz osady i cmentarze dacko-rzymskie.

Na szczególną uwagę zasługuje też odkryta przez D. Tudora w Oltenii i przez niego opublikowana najstarsza, jak dotąd bazylika paleochrześcijańska w Dacji. Wzniesiono ją na ruinach *pretorium castrum* w Slăveni, z wykorzystaniem *atrium*, części centralnej *peristilum* aż po *sacellum* oraz *oecus*. Wraz z absydą *capelli* przerobioną na absydę mieszczącą ołtarz chrześcijański długość bazyliki wynosi 21 m, szerokość 7 m. Zorientowano ją na północny wschód, podobnie jak *pretorium*, z którego ruin powstała. Wykorzystanie resztek *pretorium* do wzniesienia bazyliki nie jest zjawiskiem wyjątkowym w prowincjach rzymskich²⁹. Do budowy ołtarza wykorzystano 9,5 m szerokości, półkoliste podwójne ceglane podmurowanie absydy rzymskiej³⁰, a na kryptę grobową – *aerarium*. Równocześnie zrezygnowano z innych rzymskich pomieszczeń podziemnych zasypujące je gruzem. Powierzchnia bazyliki mogła pomieścić sporą ilość osób. Dwa mury równoległe ograniczające nawę kończyły się przy absydzie w miejscu, gdzie były bazy kolumn rzymskich. Wśród ruin tej bazyliki znaleziono wiele użytych wtórnie fragmentów rzeźb rzymskich, być może nawet celowo porozbijanych na budulec³¹. Podłoga *naosu* wyłożona była ceglami rzymskimi, których zasięg kończył się w pobliżu resztek muru, za czasów rzymskich oddzielającego *atrium* od *sala sacra*³². Technika budowy bazyliki była dość prymitywna, stosowano prawdopodobnie materiał taki, jaki był na miejscu, a więc bloki kamienne, cegły rzymskie, nawet fragmenty cegieł i dachówek. Budulec łączony był gliną. Ściany zachowały się tylko do wysokości 0,30 m, co nasunęło D. Tudorowi myśl, że duże odcinki ścian musiały być wykonane z drewna, podobnie jak wznoszone baraki dla żołnierzy rzymskich na terenie Dacji

²⁷ D. Benea, *Noi piese paleocreștine din Collectia Muzeului Banatului*, "Mitropolia Banatului", t. 1: 1986, s. 42 nn.

²⁸ N. Vlassa, *Piese paleocreștine inedite din Dacia intracarpatica*, "Acta Musei Napocensis", t. 16: 1979, s. 171 nn.

²⁹ D. Tudor, *Oltenia Romana*, wyd. 2, București 1968, s. 305 nn.

³⁰ D. Tudor, *Collegium duplariorum*, "Latomus", t. 22: 1963, s. 242.

³¹ D. Tudor, *Biserica paleocreștina de la Slăveni*, "Studii și Cercetări de Istorie Veche", R. 30: 1979, nr 3, s. 456.

³² Tamże.

południowej w początkach III w.³³ Zarówno w samej bazylice jak i wokół niej znaleziono wiele wyrobów ceramicznych rzymskich z II–IV w. Wewnątrz bazyliki, w pobliżu absydy natrafiono na płytkę kamienną częściowo uszkodzoną, dobrze wygładzoną, z wyrytym krzyżem monogramatycznym, którego prawe ramię wieńczy litera grecka P, a lewe łączy się z rysunkiem trapezu, co razem odczytane zostało jako „XP”³⁴. Jest to monogram chrześcijański charakterystyczny dla IV–VI w. Grób znajdujący się w krypcie podziemnej przerobionej z *aerarium* odsłonięto niestety w stanie zniszczenia³⁵. Zmarły – mężczyzna w wieku dojrzałym – pochowany był w obstawie z dachówek rzymskich, w pozycji wyprostowanej, na wznak, z twarzą zwróconą ku wschodowi, bez wyposażenia. D. Tudor przypuszcza, biorąc pod uwagę całkowity brak grobów szkieletowych w Slăveni stwierdzony w czasie trzy-nastoletnich badań wykopaliskowych, że zmarły, tak celowo i starannie pochowany w krypcie bazyliki, był najprawdopodobniej męczennikiem, bądź też kapłanem z tejże świątyni³⁶.

Co się tyczy obserwacji związanych z chronologią bazyliki trzeba przyjąć, iż *castrum* kamienne w Slăveni wzniesiono w 205 r. po Chr., natomiast *pretorium* za panowania Septymiusza Sewera. *Castrum* obsadzone było przez załogę rzymską nieprzerwanie do połowy III w. W wyniku inwazji Gotów i Karpów za Filipa Araba (244–249), po zniszczeniach i pożarze, całkowicie zostało ono opuszczone. Nie było odbudowane przez Konstantyna Wielkiego, choć monety i wyroby ceramiczne pozwalają domyślać się nieprzerwanego zamieszkiwania obszaru byłego *castrum* w IV–V w., najprawdopodobniej przez ludność cywilną dacko-rzymską³⁷. Z tego samego okresu pochodzą zabytki chrześcijańskie z całego regionu Oltenii: z Sucidava³⁸, Romula³⁹ i innych miejscowości. Tłumaczy się to oddziaływaniem biskupstwa z pobliskiego Oescus (Gigen na prawym brzegu Dunaju) i chronologicznie odpowiada to istnieniu bazyliki paleochrześcijańskiej w *Novae*⁴⁰. Bazylikę w Slăveni wzniesiono najprawdopodobniej za panowania Konstancjusza II (337–361) lub Walensa (364–378). Funkcjonowała, jak się wydaje, aż do najazdu Hunów na tereny nad dolnym Dunajem.

W Porolissum badania archeologiczne na obszarze zespołu fortyfikacyjnego i miejskiego pozwoliły na wyodrębnienie bazyliki chrześcijańskiej,

³³ Tamże, s. 453.

³⁴ Tamże, s. 454 n. oraz s. 455 ryc. 2.

³⁵ Tamże, s. 454 ryc. 1.

³⁶ Tamże.

³⁷ Ch. Popilian, *Aspecte ale circulației monetare în castrul și așezarea română de la Slăveni pe Olt, în Oltenia*, t. 1, Craiova 1974, s. 72 nn.

³⁸ I. Barnea, *Les monuments...*, s. 116 oraz 179.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ D. Tudor, *Prima basilică creștină descoperită în Dacia Traiana*, Iași 1948, s. 21; S. Parnicki-Pudełko, *Ambona wczesnochrześcijańskiej bazyliki w Novae*, „Balcanica Posnaniensia”, t. 5: 1990, s. 287 nn.

odkrytej na północ od *castrum* Pomet, przy drodze o nawierzchni z potężnych płyt kamiennych. Stwierdzono cztery fazy użytkowania murów tej budowli: faza I – prostokątna budowla o wymiarach 10,50 × 9 m z absydą od strony zachodniej (średnicy 3,30 m), datowana na II w. po Chr.; faza II – budynek większy od poprzedniego, o wymiarach 22,60 × 13,50 m, z wnętrzem podzielonym dwoma rzędami kolumn na trzy części; w fazie III zamieniono kolumny na mur ciągly wewnątrz pomieszczenia głównego i dobudowano pomieszczenie prostokątne o wymiarach 13,50 × 4,75 m. Wprowadzenie tych zmian przypisywane jest lucznikom palmyreńskim w III w. Interesująca nas tutaj faza IV charakteryzuje się wzmocnieniem muru północnego resztkami rzymskich rzeźb i fragmentów architektonicznych oraz podzieleniem budynku na dwa pomieszczenia: *naos* i *pronaos* oraz absydą od strony zachodniej. Fazę IV użytkowania murów wiąże się z bazyliką paleochrześcijańską⁴¹, wzniesioną w IV w., prawdopodobnie za panowania Teodozjusza I (376–395), który przyjął chrześcijaństwo jako religię państwową⁴². Kwestia ta przez pewien czas była bardzo kontrowersyjna⁴³, jednakże odkrycie fragmentu wyrobu ceramicznego z monogramem Chrystusa tuż obok muru budowli przesądziło o uznaniu jej za świątynię chrześcijańską. Jak dotychczas brak jest jednak zabytków ruchomych o charakterze chrześcijańskim z wnętrza bazyliki, chociaż zarówno na terenie miasta jak i *castrum* Pomet w Porolissum znaleziono ich stosunkowo dużo.

Przypuszczenia o istnieniu bazyliki paleochrześcijańskiej pod obecną katedrą w Alba Julia nie potwierdziły badania archeologiczne wykopaliskowe⁴⁴. Domniemane baptysterium po dokładnym zbadaniu okazało się być pozostałością okrągłej budowli rzymskiej z II–III w., którą użytkowano jako kościół chrześcijański w X w.⁴⁵, kiedy to dobudowano doń absydę półokrągłą.

Podobnie przedstawia się sprawa z domniemaną bazyliką pod cerkwią z XIII w. w Densus, jud. Hunedoara. Okazało się, że po prostu do budowy cerkwi użyto wielkiej ilości fragmentów kamiennych przetransportowanych tu z Sermizegetusa Ulpia Traiana⁴⁶. Taki sam był rezultat badań kontrolnych pod cerkwią w Prejmer, jud. Braşov, także pochodzącą z XIII w. Tu również świątynia okazała się być wzniesiona z kamiennych fragmentów budowli rzymskich.

⁴¹ I. Barnea, *Continuitatea elementului daco-roman...*, s. 259 n.; E. Chirila, N. Gudea, Al. Matei, V. Lucacel, *Raport preliminar despre săpăturile de la Moigrad (1977–1979)*, „Acta Musei Porolissensis”, t. 4:1980, s. 92 nn.; N. Dănila, *Considerații asupra noilor materiale arheologice paleocreștine din Transilvania*, „Biserica Ortodoxa Romana”, t. 100:1982, nr 7–8.

⁴² N. Dănila, *op. cit.*

⁴³ E. Chirila, N. Gudea, Al. Matei, V. Lucacel, *Raport preliminar...*, s. 93 n.

⁴⁴ Przypuszczenie istnienia tu bazyliki paleochrześcijańskiej wyraziły N. Păcurariu, *Istoria Bisericii ortodoxe romane*, t. 1, București 1980, s. 32.

⁴⁵ I. Barnea, *Arte Creștina...*, s. 21 n. oraz 106.

⁴⁶ Tamże, s. 23 oraz 113.

Bazylika w Sucidava⁴⁷, przez długi czas uważana za najstarszą bazylikę paleochrześcijańską w Dacji, obecnie uznana została za najmłodszą spośród dotychczas odkrytych. Odslonięta w północno-zachodnim narożniku cytadeli rzymsko-bizantyjskiej z III–IV w., zorientowana była w sposób klasycystyczny, to znaczy absyda znajdowała się od strony wschodniej, a wejście od zachodu. Stan zachowania budowli jest dość dobry, poza częścią północną, gdzie mury uległy rozebraniu. Bazylika ma 20,90 m długości i 10,20 m szerokości. Grubość murów przy fundamentach wynosi 65 cm, ściany zachowały się do wysokości 1 m. Wnętrze podzielone jest na prostokątną nawę o wymiarach 17,10 × 10,20 m i półokrągłą absydę. W czasach późniejszych po zewnętrznej stronie muru południowego dobudowano dwa pomieszczenia pomocnicze (*diaconium*), z których każde miało wymiary 2,0 × 3,55 m. W centralnej części nawy znajduje się ambona, mająca podstawę murowaną⁴⁸. Podłogę absydy tworzyła warstwa betonu grubości 10 cm, pokryta warstwą cegieł. Posadzkę nawy tworzyły natomiast trzy warstwy betonu przykryte od góry warstwą cegieł. Całe wnętrze bazyliki nosi ślady pożaru, tego samego najprawdopodobniej, który strawił całą cytadelę. Wewnątrz i zewnątrz bazyliki odslonięto trzy pochówki, każdy w sarkofagu z cegieł rzymskich i bizantyjskich. Koło głowy jednego ze zmarłych leżała cegła z wrytym znakiem krzyża w kole (*crux gammata*) – charakterystycznym dla VI w.⁴⁹. Zarówno w zagłębieniu znajdującym się na zewnątrz absydy, jak i w samej bazylice, odkryto szereg przedmiotów związanych z kultem chrześcijańskim⁵⁰. Mury bazyliki są prawdziwą kroniką dziejów cytadeli w Sucidava, gdyż do ich wzniesienia użyto fragmentów architektonicznych z różnych faz istnienia fortyfikacji. Spośród monet znalezionych w bazylice najpóźniejsza jest Maurycego Tyberiusza z 596–597 r. D. Tudor sądzi⁵¹, że bazylika w Sucidava służyła miejscowemu garnizonowi oraz ludności, a organizacyjnie podlegała arcybiskupowi Catellianusowi z Justiniana Prima. Bezpośrednim zwierzchnikiem bazyliki był jednak biskup, którego siedzibą było *Aquae* (Prahovo w dzisiejszej Serbii)⁵². Wprawdzie bazylika wzniesiona była wcześniej, niemniej zbadana jej część (omówiona wyżej) datowana jest na V i VI w.

Stosunkowo wiele zabytków ruchomych paleochrześcijańskich znamy z obszaru Dacji postrzymskiej z IV–V w. Przede wszystkim chciałabym zwrócić uwagę na fragment naczynia ceramicznego z Sermizegetusa Ulpia Traiana, podobny do naczynia z Porolissum (z dekoracją w postaci monogramu Chrystusa oraz krzewu z ptakiem), znaleziony w pobliżu muru obronnego miasta, datowany jednak na IV wiek⁵³.

⁴⁷ D. Tudor, *Sucidava. Une cité daco-romaine et bizantine en Dacie*, Collection Latomus, t. 80:1965, s. 109 nn.

⁴⁸ S. Parnicki-Pudełko, *op. cit.*

⁴⁹ D. Tudor, *Sucidava. Une cité...*, s. 111.

⁵⁰ Tamże, s. 112 n.

⁵¹ Tamże, s. 114.

⁵² Tamże.

⁵³ I. Barnea, *Continuitatea elementuilui daco-roman...*, s. 262.

Niektórzy badacze uznają za zabytek chrześcijański odkrytą w Porolisum statuetkę brązową koguta, mającą cechy wyrobu sztuki koptyjskiej⁵⁴. Niewątpliwym charakter chrześcijański mają: forma do odlewania krzyżyków z Sinmiclaus⁵⁵, pieczęć z krzyżem z Palatca, jud. Cluj, krzyżyk brązowy z Sigisoara i sprzączka typu Sucidava odkryta w Alba Julia⁵⁶. Z terenu rzymskiej osady cywilnej w Cristești, jud. Mureș, pochodzi fragment naczynia ceramicznego z dookólnym ornamentem stemplowanym w regularnych odstępach w postaci dwóch gałęzi winorośli splecionych w formie wieńca z równoramiennym krzyżem pośrodku. Charakter naczynia jest typowy dla ośrodka garncarskiego w Cristești, w którym najwidoczniej kontynuowano produkcję także po opuszczeniu Dacji przez wojsko i administrację rzymską. Dość często występują pokrywki ceramiczne z krzyżem wrytym na uchwycie guziczkowatym. Znamy takie pokrywki np. z Micia-Vețel (2 egz.)⁵⁷ oraz Caransebeș⁵⁸. Niepewnym znaleziskiem wydaje się być naczynie z zieloną glazurą znalezione w Micia, dekorowane wewnątrz reliefowym wyobrażeniem ryby, a na obrzeżach wylewu gronami winnymi⁵⁹.

Wyjątkowe znaczenie dla badań nad początkami chrześcijaństwa w Dacji ma brązowe donarium w Biertan w postaci *tabella ansata* (32,5 × 13,2 cm) z ażurową inskrypcją: „EGO ZENOVIVS VOTUM POSUI” i dyskiem (średnicy 19,5 cm) z monogramem Chrystusa i dwoma uszkami do podczepiania do tabelli. Wraz z tym znaleziskiem⁶⁰ (obydwie części były pierwotnie połączone uszkami w formie litery S) odkryto dwa brązowe naczynia liturgiczne⁶¹.

Seria lampek oliwnych z wyobrażeniem krzyża pochodzi z badań wykopaliskowych prowadzonych na obiektach rzymskich. Najwięcej, bo aż sześć takich lampek odkryto w Sucidava⁶², jedną w Ulpia Traiana⁶³, dwie w Apulum⁶⁴, dwie pochodzą z bliżej nieokreślonych miejsc w Siedmiogrodzie⁶⁵. Ponadto w Sucidava odkryto kamienną formę do odlewania krzyżyków⁶⁶ oraz okrągłe lusterko ołowiane (średn. 8 cm) dekorowane spiralami, między

⁵⁴ N. Vlăssă, *Piese paleocreștine inedite...*, s. 171–173, 178–179.

⁵⁵ I. Barnea, *Continuitatea elementului daco-roman...*, s. 262.

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ V. Moga, *Vestigii paleocreștine în Banat*, [w:] *In memoriam Constantin Daicoviciu*, Cluj 1974, s. 259 nn.

⁵⁸ N. Dănilă, *Considerații asupra noilor materiale...*, s. 100

⁵⁹ I. Barnea, *Continuitatea elementului daco-roman...*, s. 263.

⁶⁰ K. Horedt, *Eine lateinische Inschrift des 4. Jahrhunderts aus Siebenburgen*, „Anuarul Institutului de studii clasice al Universității din Cluj”, t. 4: 1941–1942, s. 10 nn.

⁶¹ Em. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine...*, nr 434; I. Barnea, *Acte Creștina...*, tabl. 45.

⁶² D. Tudor, *Sucidava. Une cité...*, s. 112–113, ryc. 29.

⁶³ I. Barnea, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie...*, s. 250–251, ryc. 101.

⁶⁴ Tamże, s. 250 n.; I. Barnea, *Arte Creștina...*, tabl. 109 : 2; 110 : 2.

⁶⁵ I. Barnea, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie...*, s. 252 ryc. 102 : 1–2; I.I. Russu, *Materiale arheologice...*, s. 327–329, ryc. 13–14.

⁶⁶ D. Tudor, *op. cit.*, s. 113 ryc. 29 : 7.

którymi wkomponowane są krzyże. Wśród wielkiej serii takich lusterek, produkowanych w Sucidava na eksport, tylko jedno ma w zdobnictwie elementy chrześcijańskie⁶⁷. W ośrodku wydobywania złota w Ampelum odkryto górną część nagrobka pogańskiego (z III w.), zdobionego w dwóch narożnikach wyobrażeniami delfinów: na jednym z nich wryty jest znak krzyża⁶⁸. Przekształcenie przedmiotu z pogańskiego w chrześcijański można zaobserwować także na przykładzie rzymskiego ołtarza nagrobnego przerobionego w końcu VI w. na pokrywę grobu chrześcijańskiego, odkrytego w Cluj-Napoca. Literę O w napisie pogańskim wypełniono znakiem krzyża, a w wryte poniżej koło wpisano litery greckie alfa i omega⁶⁹.

Na terenie castrum Bologna odnaleziono pierścień srebrny z napisem „UT[ere] F[elix]” wykonany w postaci odbicia lustrzanego od prawej ku lewej stronie (może do odciskania); nie wszyscy badacze zgodni są co do chrześcijańskiego charakteru tego zabytku⁷⁰. Pierścień złoty z taką samą inskrypcją, ale wykonany od lewej strony do prawej odkryto w Potaissa⁷¹. Zapinka srebrna (przerobiona na pierścione), nosząca z obu stron napis: „QUARTINE VIVAS”, datowana na IV w., również nie przez wszystkich badaczy uznawana jest za zabytek chrześcijański⁷². Terakotową pieczęć (pintaderę) z prostym krzyżem, używaną do znakowania chleba liturgicznego, znaleziono w Jabar, jud. Timiș⁷³. Wyjątkowym jak dotąd zabytkiem jest zapinka brązowa „cebulkowata” z chryzmą odkryta w Cireșanu, jud. Prahova⁷⁴. Niepewny jest chrześcijański charakter fragmentu naczynia ceramicznego z Porolissum, na którym przed wypaleniem wycięto napis „UTERE FE[lia]SIX” lub „SIC FE[lia] U[tere]”⁷⁵. Podobnie przedstawia się sprawa z dwiema łyżeczkami srebrnymi i naczynkiem kulistym, datowanymi przez R. Florescu na IV w., pochodzącymi z dawnych badań i znajdującymi się teraz w zbiorach austriackich⁷⁶. Od dawna zaginiony (ostatnio opublikowano jego starą dokumentację) krzyżyk ołowiany z Zălau datowany na V w., był najprawdopodobniej jednym z przykładów odlewów ze wspomnianych wyżej form kamiennych⁷⁷.

⁶⁷ Tamże, s. 49 ryc. 7:1.

⁶⁸ I. Barnea, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie...*, s. 218 ryc. 81; I. Barnea, *Le christianisme...*, s. 102.

⁶⁹ Em. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine...*, nr 436; I. Barnea, *Le christianisme...*, s. 102.

⁷⁰ N. Vlăsa, *Piese paleocreștine inedite...*, s. 184.

⁷¹ I. Barnea, *Le christianisme...*, s. 102 (tamże dalsza literatura).

⁷² *Corpus Inscriptionum Latinarum*, III, 6288; Em. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine...*, s. 114, nr 84.

⁷³ I. Straton, *Noi Tracii*, VII, 1980, nr 73, 10, 14; I. Barnea, *Le christianisme...*, s. 102.

⁷⁴ V. Teodorescu, *Rapport. Session Archéologique de Ploiești*, Ploiești 1983.

⁷⁵ N. Vlăsa, *Piese paleocreștine inedite...*, s. 102 n.; I. Barnea, *Le christianisme...*, s. 102 nn.

⁷⁶ L. Mărghitan, *Banatul...*, s. 167 (tam dalsza literatura).

⁷⁷ N. Gudea, *In legatura cu o noua descoperire cu caracter Creștin la Porolissum*, „Acta Musei Porolissensis”, R.: 1982, s. 155 nn.

Omówiona pokrótce grupa drobnych przedmiotów związanych z kultem chrześcijańskim nie jest, jak mi się wydaje, pełna, gdyż od niedawna dopiero – w związku z kompleksowymi badaniami nad problemem etnogenezy Rumunów – zaczęto zwracać uwagę na zapomniane w magazynach przedmioty związane z chrześcijaństwem. Coraz częściej zaczynają się pojawiać wzmianki o takich zabytkach, bądź też tylko ich dokumentacji.

Przy okazji sympozjum „Znaczenie najnowszych odkryć archeologicznych w Siedmiogrodzie dla studiów nad problemem etnogenezy” Mircea Rusu podsumował niepublikowane jeszcze wyniki badań nad zagadnieniem chrześcijaństwa w III–IV w. na północ od Dunaju⁷⁸, aby zwrócić uwagę kolegów archeologów na wagę i rozmiary pewnych zjawisk. Podniósł także kwestię konieczności opublikowania materiałów dawno odkrytych, których udostępnienie może zmienić opinie badaczy, w tym szczególnie opublikowania znanej już w minionym stuleciu nekropoli z IV–V w. w Apulum. Zarówno w tej nekropoli, jak i na terenie castrum legionowego i municipium, odkrywano obok innych przedmiotów i monet także lampki chrześcijańskie.

Badania wykopaliskowe ujawniły w miejscach, gdzie były obozy i miasta rzymskie materiały świadczące o nieprzerwanym zasiedleniu przez ludność prowadzącą nadal normalne życie, bądź też usiłującą trwać na terenie swoich dawnych siedzib, jak to miało miejsce np. w amfiteatrze w Sarmizegetusa Ulpia Traiana zamienionym w twierdzę o zablokowanych wejściach (podobnie jak w amfiteatrze w Orange w Galii)⁷⁹. Obok amfiteatru odkryto skarb monet z tego okresu, a odsłonięta ostatnio studnia świątyni Eskulapa i Hygei wypełniona była połamanymi posągami rzymskimi, co mogło być dziełem chrześcijan, podobnie jak to miało miejsce także na terenie innych byłych prowincji rzymskich. Potwierdzałoby to odkrycie wśród kamiennych złomów fragmentów naczyń z naciętym krzyżem. Wyniki badań w Gherla, dotychczas nie publikowane (castrum znajduje się pod zabudową obiektu przemysłowego), przyniosły znaleziska naczyń ceramicznego i cegły z wyobrażeniami ryb i krzyża.

W Micasasa (identyfikowanej ze starożytną Cedonią), gdzie odkryto warsztaty produkujące na eksport wyroby *terra sigillata* (10 pieców, 350 form do produkcji naczyń i kilka ton odpadów produkcyjnych), znaleziono również szereg fragmentów naczyń zdobionych krzyżykami oraz dno naczynia z chryzmą i literą A.

Wydaje się, że na obszarze byłej prowincji Dacia Traiana rozprzestrzenienie się chrześcijaństwa przypada głównie na okres panowania Konstantyna Wielkiego i jego następców, choć pojawiło się ono i jest potwierdzone

⁷⁸ M. Rusu, *Importanța descoperirilor arheologice recente din Transilvania pentru stadiul formării poporului Român și a limbii Române*, „Academia Republicii Socialiste Româna”, *Memoriile secției de științe istorice*, serie IV, t. 8: 1983, s. 59 nn.

⁷⁹ Tamże, s. 61.

zabytkami już w III w. Po edykcie mediolańskim w 313 r. i bliższym związaniu cesarstwa z obszarami na północ od Dunaju „przyczółki mostowe” imperium na terenie Dacji Inferior weszły w okres rozwoju dzięki bliższemu powiązaniu z obszarem na południe od Dunaju i administracją kościelną.

Jest to okres tzw. „drugiej romanizacji”, podczas której wznoszono nowe fortyfikacje, poprawiano stare, naprawiano i budowano drogi, stwarzając podstawy do włączenia ziem byłej prowincji Dacji do imperium. Próba nie powiodła się pod względem politycznym i gospodarczym, ale włączenie się Kościoła i jego hierarchii w budowę nowych porządków na tym terenie stworzyło nowe formy powiązań, zależności i praw, w miejsce nie istniejącego już prawa rzymskiego. Dało to podłoże dla rozwoju zarówno życia miejskiego, jak i wiejskiego, oczywiście w znacznie skromniejszych formach niż za czasów prowincji rzymskiej, dla wymiany handlowej z innymi obszarami poprzez zorganizowanie wzajemnych kontaktów niezbędnych Kościołowi, zwłaszcza powiązań z Ilirią, Pannonią i północną Italią. Wszystko to stworzyło podstawy powstawania na ruinach rzymskiej cywilizacji nowej cywilizacji, oddziałującej daleko na północ aż po najdalsze rubieże dawnej prowincji Dacji (Porolissum, Apulum). Przenikanie chrześcijaństwa na północ nie kończyło się na dawnych północnych granicach rzymskich, bowiem zabytki związane z kultem chrześcijańskim występują także na ziemiach dawnych Wolnych Daków, w osadach i grobach.

Religia chrześcijańska i organizacja kościelna musiały znaleźć na obszarze byłej prowincji Dacji odpowiednie warunki społeczne dla rozwoju. Widoczne jest to również w materiale archeologicznym: dość nielicznym w III w., wyraźnie bogatszym ilościowo i jakościowo (bazyliki i naczynia kultowe) w IV i V wieku. Rozwojowi chrześcijaństwa nie zaszkodził najwyraźniej najazd Hunów, ani Słowian, bowiem w VI w. liczba zabytków chrześcijańskich wzrosła wielokrotnie, być może m.in. w związku z działalnością Justyniana, ostatniego cesarza, który miał ambicję odzyskania obszaru dawnej Dacji i dokonywał reperacji dawnych twierdz na lewym brzegu Dunaju, aby „stawić zaporę barbarzyńcom”⁸⁰. Popierana w tym czasie przez Justyniana ożywiona działalność organizacyjna Kościoła, znana nam ze źródeł pisanych⁸¹, wyjaśnia przyczyny zaobserwowanego w źródłach archeologicznych szybkiego rozprzestrzenienia się chrześcijaństwa, które w ciągu VI w. objęło także obszar *extra provinciam* – tereny między rzeką Oltem i Dunajem oraz Karpatami.

⁸⁰ Procopius, *De aedificiis*, IV, 6; D. Tudor, *Oltenia Romana...*, s. 461 nn.

⁸¹ *Corpus iuris civilis*, wyd. Schaell Kroll, vol. III, Berlin 1895, s. 94; V. Pârvan, *Cetatea Tropeaum. Considerații istorice*, Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, t. 4, București 1912, s. 178 nn.; I. Barnea, *Arte Creștina...*, s. 35.

HALINA GAJEWSKA

LES MONUMENTS PALEOCHRETIENS DU TERRITOIRE
DE L'ANCIENNE DACIE

Résumé

La diffusion du christianisme dans le territoire de l'ex-province *Dacia Traiana* remonte à l'époque de Constantin le Grand et de ses successeurs. Des découvertes archéologiques, dont quelques objets nettement chrétiens, du IVe siècle, attestent les liens de l'ancienne *Dacia Traiana* avec l'Ilyrie, la Pannonie et le nord de l'Italie. Ces découvertes ont été effectuées dans des localités et des régions habitées par les Romano-Daces.

Parmi les découvertes, méritant d'être spécialement mentionnées sont les basiliques : de Slăveni, datée au IVe siècle – construite dans les ruines du *praetorium* au centre du *castrum* du IIe siècle; de Porolissum, 4e phase, datée du IVe siècle; et de Sucidava, du Ve–VIe siècle. Les plus anciens vestiges paléochrétiens de différentes catégories sont les petits objets trouvés dans la territoire de Dacie datés des IIIe–IVe siècles (de Potaissa, Romula, Orlea, Biertan) et les lampes d'Apulum, Dej et Sarmizegetusa. Pendant les Ve et VIe siècles les matériaux archéologiques paléochrétiens sont beaucoup plus nombreux, marqués d'inscriptions et symboles chrétiens. Plusieurs exemplaires sont des amphores byzantines avec le signe de la croix ou des monogrammes chrétiens à peinture rouge. Notons aussi l'abondance des lampes en terre cuite des IVe–VIe siècles, lampes en bronze, quelques gemmes, pendentifs, boucles de ceinture.

La diffusion du christianisme chez les Daco-Romains du nord du Danube doit être rattachée à l'expansion de la domination byzantine, spécialement sous le règne de Constantin le Grand et de Justinien. Les liens de ces territoires avec l'Empire devaient se relâcher aux siècles suivants, sans s'interrompre tout à fait pourtant.

Adres Autorki:

Dr Halina Gajewska

Zakład Archeologii Antycznej

Instytut Archeologii i Etnologii PAN

Al. Solidarności 105

00-140 Warszawa

wieloletni, w tym czasie, jakkolwiek nie było to w pełni, w tym czasie, jakkolwiek nie było to w pełni, w tym czasie, jakkolwiek nie było to w pełni...

W tym czasie, jakkolwiek nie było to w pełni, w tym czasie, jakkolwiek nie było to w pełni, w tym czasie, jakkolwiek nie było to w pełni...
 W tym czasie, jakkolwiek nie było to w pełni, w tym czasie, jakkolwiek nie było to w pełni, w tym czasie, jakkolwiek nie było to w pełni...
 W tym czasie, jakkolwiek nie było to w pełni, w tym czasie, jakkolwiek nie było to w pełni, w tym czasie, jakkolwiek nie było to w pełni...

W tym czasie, jakkolwiek nie było to w pełni, w tym czasie, jakkolwiek nie było to w pełni, w tym czasie, jakkolwiek nie było to w pełni...
 W tym czasie, jakkolwiek nie było to w pełni, w tym czasie, jakkolwiek nie było to w pełni, w tym czasie, jakkolwiek nie było to w pełni...
 W tym czasie, jakkolwiek nie było to w pełni, w tym czasie, jakkolwiek nie było to w pełni, w tym czasie, jakkolwiek nie było to w pełni...

1) Prapocznik Dr. de Jaffé, IV, 2, II. T. de Jaffé, *Annales de la Pologne*, t. 1, p. 131.
 2) *Annales de la Pologne*, t. 1, p. 131. *Annales de la Pologne*, t. 1, p. 131. *Annales de la Pologne*, t. 1, p. 131.